

બુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કર્પૂર ગ્રંથમાળા

ભારતીય દર્શનોમાં
જૈનદર્શનનું સ્થાન.

પ્રકાશક

પોપટલાલ સાકરચંદ શાહ
શ્રી જૈન વિદ્યાશાળા—ભાવનગર.

કિંચિત્ વક્તાવ્ય.

જૈન સાહિત્યની દિશામાં આજે જે કંઈ પ્રચારકાર્ય થઈ રહ્યું છે. તેમાં ચતુર્કિંચિત્ કાળે આપવાની ભાવનાથી “શ્રી બુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-કર્પૂર ગ્રંથ-માળા” નો પ્રથમ મણકો રજુ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. એક રીતે કહીએ તો દુનિયાના સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં આજે જે પ્રગતિ થઈ રહી છે તે અપેક્ષાએ, ભરે આપણે જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે પ્રયાસો કરી રહ્યા હોઈએ છતાં આપણું સાહિત્ય ક્ષેત્ર ઘણું અણખેડાએલ છે. તત્વ, ઇતિહાસ, કથા, ક્રિયાકાંડ, વગેરે દીશામાં અપૂર્વ પ્રકાશ પાડતા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના ગૌરવનો વાસ્તવિક પરિચય જૈન જૈનેતર જગતને કરાવવો જોઈએ તેટલો આજે આપણે કરાવી શક્યા નથી, એટલે રોચક શૈલીએ જૈન સાહિત્ય તૈયાર કરીને તેનો બનતો પ્રચાર કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય આજે ઉભી છે, આ ગ્રંથમાળા આ દીશામાં પુષ્પ-પાપડી રૂપ પોતાની સેવા આપવાના આશયથી જન્મે છે, એટલે જૈન જૈનેતર વિદ્વાનોના હાથે તૈયાર થએલ જૈન-તત્વનું તુલનાત્મક સરળ સાહિત્ય, પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ, ક્રિયાના આત્માને સમગ્રવતું ક્રિયાકાંડનું સાહિત્ય તેમ જ લોકરૂચીને પહોંચી વળે તેવું કથા, ઉપદેશ કે ભક્તિપ્રદ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાનો આ ગ્રંથમાળાનો ઉદ્દેશ છે. આ રીતે જૈન દર્શનની મહત્તા પર તુલનાત્મક પ્રકાશ પાડતો શ્રી હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્યનો એક મનનીય નિબંધ ગ્રંથમાળાના પ્રથમ મણકો તરીકે સમાજ સમક્ષ રજુ કરતા અમે હૃદયથી જીએ કે તેનો યોગ્ય સત્કાર થાય.

આવા સાહિત્યનો બનેલોટલો વધુ ફેલાવો થાય તે માટે બનતી બાકી કિંમતે તેનો પ્રચાર કરવાનો ક્રમ યોજવામાં આવ્યો છે. એમ છતાં પ્રચારની વ્યાપક દીક્ષા માટે તો આવું સાહિત્ય જરૂરી સ્થાને મફત અપાય એજ વાસ્તવિક ગણાય, અને ત્યારે જ જૈન-જૈનેતર જનતામાં જૈન-દર્શનની મહત્તાનો વધુ પ્રચાર થાય આટલા માટે સાહિત્યપ્રેમી શ્રોતાં તો જે આર્થિક સહકાર આપશે, તો જે ગ્રંથનો સંપૂર્ણ ખર્ચ મળશે તેનો યોગ્ય દીશામાં મફત ફેલાવો કરવામાં આવશે સાથેસાથ સાહિત્ય સેવકો પાસે એટલું પણ માંગી લઈએ છીએ કે આ ગ્રંથમાળાને બંધ બેસતું સાહિત્ય પ્રગટ કરવામાં અમને પોતાની લેખીનીનો લાભ આપે અને અમારા કાર્યને સરળ બનાવે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનનું સ્થાન.

(એક તુલનાત્મક પ્રબંધ.)

લેખક—

શ્રી હરિસત્ય ભટ્ટાચાર્ય.

એમ. એ. બી. એલ.

[કાલીઆવાડીવાળા સ્વર્ગસ્થ શેઠ રામચંદ્ર દુર્લભજીના પુણ્યાર્થે લેટ.]

પ્રેરક—

શાન્તમૂર્તિ શ્રી કર્પૂરવિજયજી મહારાજ

પ્રકાશક—

શાહ પોપટલાલ સાકરચંદ

જૈન વિદ્યાશાળા—ભાવનગર.

૧૯૮૯

પ્રસ્તાવના

કેટલાક વરસની વાત ઉપર “અંગ-બિહાર અહિંસા ધર્મ પરિ-
ષદ”ના માસિક મુખપત્ર ‘જનવાણી’ના કેટલાક જુના અંકો જાડી
આવ્યા. શ્રી હરિસલ્લ ભટ્ટાચાર્ય (એમ. એ. બી. એલ.) એના સહ-
કારી સંપાદક હતા. શ્રીયુત ભટ્ટાચાર્યજી જૈન દર્શનના એક ઉંડા
અભ્યાસી તરિકે સારી નામના મેળવી ચૂક્યા છે. એમના કેટલાક મૂળ
અંગાળી લેખો, તેમજ એમણે પોતે જ અંગાળીમાં અનુવાદિત કરેલા
પોતાના અંગ્રેજી લેખો, આ માસિકમાં વાંચવાનો મને લાભ મળ્યો.
શ્રીયુત ભટ્ટાચાર્યજીનાં લખાણોમાં જે તટસ્થતા, પરીક્ષાપ્રધાનતા અને
સમતોલતા દેખાય છે તેને લીધે એ અંગાળી લેખોનો અનુવાદ ગુજ-
રાતીમાં કરવાની સ્ફુરણા થઈ. આજે આ ન્હાની પુસ્તિકામાં એમના
એક લેખનો અનુવાદ, જૈન સિદ્ધાંતના અનુરાગીઓ આગળ નમ્રભાવે
રજી કરે છું.

સંબંધિત છે કે જૈન વાંચકોને એમાં કોઈ નવી વસ્તુ સાંભળવાની
ન મળે. એમને સારૂ નિરૂપણની શૈલી અને ચિંતન પદ્ધતિ એ બે વસ્તુ
જ ખસ થશે.

જૈન સિદ્ધાંતના પ્રચારમાં જેઓ રસ લઈ રહ્યા છે, જૈન દર્શનને
વિશ્વમાં વૈભવ્યવંતું વર્તાવવાનાં જેમને અભિલાષ છે તેઓ એક અંગાળી
વિદ્વાનની લેખિનીથી લખાએલા આ લેખો પ્રેમથી વાંચશે અને એનો
પ્રચાર કરશે એવી આશા છે.

આ લેખમાળા સમાજનો સત્કાર પામશે તો આવાં બીજાં પણ
કેટલાક લેખો ગુજરાતી વાચકવર્ગ આગળ રજી કરવાનું ઉત્તેજન મળશે.

મુશીલ.

ભારતીય દર્શનોમાં

જૈન દર્શનનું સ્થાન.

(એક જોતર વિદ્વાનની અભ્યાસદષ્ટિએ)

(અનુવાદક : સુશીલ)

ભૂતકાળના દુર્લેધ અંધારામાં ઘણી ઘણી વસ્તુઓ ઢંકાઈ ગઈ છે. સંશોધકો અથવા ઇતિહાસપ્રેમીઓ ખંત અને ઉત્સાહ-પૂર્વક એને ખુદાર પ્રકાશમાં લાવવા જે મહેનત કરી રહ્યા છે તે ખરેખર પ્રશંસાને પાત્ર છે, પરંતુ તેઓ સમસ્ત ઘટનાઓને, સામાજિક પ્રસંગોને જ્યારે વિક્રમ પૂર્વેની કે પછીની કોઈ એક સદીમાં મૂકવાનો આગ્રહ પકડી બેસે છે ત્યારે તેઓ પાટા ઉપરથી ઉતરી પડે છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સમય નિર્ણય કરવા જતાં

વિદ્વાનો એ જ પ્રમાણે અંદરઅંદરના વાદ-વિવાદમાં ગુચ્ચવાઈ ગયા-ચોક્કસ સમય નક્કી કરી શક્યા નહીં. વૈદિક ક્રિયાકાંડ અને બહુદેવવાદની પડખોપડખ અધ્યાત્મવાદ અને તત્ત્વ-વિચાર ઉગી નીકળતાં દેખાય છે, પરંતુ કેટલાક પંડિતો માને છે કે અધ્યાત્મ અને તત્ત્વવિદ્યા તો પાછળનાં છે, તત્ત્વવિચાર અને ક્રિયાકાંડ એક સાથે રહી શકે જ નહીં. પહેલાં ક્રિયાકાંડ હશે અને પછી કોઈ એક ચોક્કસ સમયને વિષે-કોઈ શુભ મુહૂર્તે તત્ત્વવિચારનાં ક્ષણગાં કુટી નીકળ્યાં હશે. આ યુક્તિવાદ બરાબર નથી. જૈન ધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પહેલું કોણ ? એ વિષે ઘણો વાદ-વિવાદ થઈ ચૂક્યો છે. કોઈએ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા માની લીધી તો કોઈએ જૈનમતને બૌદ્ધમત કરતાં પણ પ્રાચીન માન્યો. જરૂર, આ બધા વાદાનુવાદમાં એક પ્રકારની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ-સત્ય ઉકેલવાની સ્પૃહા સમાયેલી છે અને તે સન્માનને યોગ્ય છે. પરંતુ હું પોતે માનું છું કે એ પ્રકારનો ઉદ્ધાપોહ કાનને રૂચીકર લાગે તો પણ એની બહુ કીંમત નથી; એનો મૂળ પાયો જ જોઈએ તેટલો મજબૂત નથી હોતો.

આપણે જો મનુષ્યપ્રકૃતિનો વિચાર કરીએ તો |ચંતન, મનન એ મનુષ્યમાત્રની પ્રકૃતિનું એક ખાસ લક્ષણ છે એમ સ્વીકારવું પડે. એટલે કે ઘણા લાંબા કાળથી મનુષ્યસમાજની અંદર અધ્યાત્મચિંતા તેમ જ તત્ત્વવિચારની ઝરણીઓ વહેતી રહી છે. જે સમયે સમાજ અર્થહીન ક્રિયાકાંડના યોગ્ય નીચે છેક દબાઈ ગયેલો હોવાનું આપણે માનીએ છીએ તે સમયે પણ-પ્રારંભિક અવસ્થામાં ચે-કઈક ને કઈક આધ્યાત્મિકતા તો જરૂર હશે. વાસ્તવિક રીતે સામાજિક બાહ્યાવસ્થામાં જે છૂપી મૃદતા હોય છે તેનાં ક્રિયાકાંડ આધ્યાત્મિકતાની પ્રસ્તાવનાની કઈક ગરજ સારે છે.

એ આધ્યાત્મિકતા જોઈએ તેટલી પરિસ્ફુટ નથી હોતી; છતાં સમાજની પ્રત્યેક અવસ્થામાં કઈંક ને કઈંક વિચારવિકાસ, પ્રચલિત નીતિ-પદ્ધતિમાં પલટો આણવાની મનોભાવના અને એ રીતે આદર્શને ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ સ્થાને સ્થાપવાની આકાંક્ષા અહોનિશ જાગૃત રહે છે જ. એટલા માટે કોઈ પણ દર્શનની જન્મતિથિ નક્કી કરવી અશક્ય અને છે. જેઓ જૂઠા જૂઠા દર્શનના અધિષ્ઠાતા તરિકે ઓળખાય છે તેમની પહેલાં એમણે પ્રવર્તાવેલા દર્શનનાં સૂક્ષ્મ બીજ હોય છે. બૌદ્ધમતનો પ્રચાર બુદ્ધદેવે કર્યો અને જૈન મતનો પ્રથમ પ્રચાર શ્રી વર્ધમાન-મહાવીરે કર્યો એ એક ખોટી ધારણા છે. એટલું નિશ્ચિત છે કે એ બે મહાપુરૂષો પહેલાં લાંબા સમય પૂર્વે બૌદ્ધ અને જૈનશાસનના મૂલ તત્ત્વો સૂત્રરૂપે પ્રચલિત હતા. એ તત્ત્વોનો ખૂબ સ્પષ્ટરૂપે પ્રચાર કરવો, એમાંનાં માધુર્ય લથા ગાંભીર્ય જનસમૂહને સમજાવવાં અને વૃદ્ધથી માંડી બાળક સુધીના તમામ સ્ત્રી-પુરૂષો એનો સમાદર કરે એવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવી એને એ મહાપુરૂષોએ પોતાના જીવનનું ગૌરવમય વ્રત માન્યું હતું. મૂળ તત્ત્વના હીસાબે, બુદ્ધ અને મહાવીરના જન્મ પહેલાં ઘણા સમયથી બૌદ્ધ અને જૈનમત હતાં બન્ને મત પ્રાચીન છે, ઉપનિષદના જેટલા જ પ્રાચીન છે એમ કહી શકાય.

બૌદ્ધ અને જૈનમતને ઉપનિષદના સમકાલીન માનવાતું કઈં ખાસ પ્રમાણ નથી અને તેથી તે બન્ને મતને ઉપનિષદ જેટલા પ્રાચીન માની શકાય નહીં, એવો જો કોઈ વાંધો ઉઠાવે તો તે ઠીક નથી. ઉપનિષદો ખુદ્દલી રીતે વેદનો વિરોધ નહોતા કરતા તેથી તેના શિષ્યોની સંખ્યા બીજા કરતાં ઘણી વધારે હતી. અવૈદિક મતવાળા પ્રથમ અવસ્થામાં કઈંક ને કઈંક શંકાગ્રસ્ત હતા અને તેથી તેમને ખુદ્દલી રીતે બહાર પડતાં ઘણો સમય વીતાવવો પડ્યો હશે. તે

અપ્રકટ હતા તેથી આધ્યાત્મવાદસ્વરૂપે, ઉપનિષદના યુગમાં હૈયાત જ નહીં હોય એમ ન કહી શકાય; કારણ કે જે સમયે ચિંતકો, સાધકો અથવા તપસ્વીઓ તત્ત્વની ચિંતામાં તદ્દલીન હતા તે વખતે તેમણે ઉપનિષદમાં વર્ણવેલા માર્ગની જ શોધ કરી હોય એ અસંભવિત છે. એ સમયે વિચાર અને ચિંતાનની સૌ કોઈને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી અને પૂરેપૂરા વિચાર-સ્વાતંત્ર્યના પ્રતાપે અવૈદિક ઘણા માર્ગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. બીજા મતવાદ કરતાં ઉપનિષદમાં એવી કોઈ વિશેષતા નથી કે જેથી ઉપનિષદને આપણે પહેલો નંબર આપી દઈએ.

હવે જો વૈદિક અને અવૈદિક મતવાદ એક જ સમયને વિષે ઉદ્ભવ્યા હોય, ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પામ્યા હોય તો એ બધામાં ઘણી ઘણી વાતોની સમાનતા હોવી જોઈએ. એ વિષય ઘણો મહત્ત્વનો છે અને એટલા જ માટે ભારતવર્ષના કોઈ એક ખાસ દર્શનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અન્યાન્ય ભારતવર્ષીય પ્રસિદ્ધ દર્શનની તુલના કરવી જોઈએ, એ બહુ યુક્તિસંગત ગણાય છે.

સામાન્યતઃ ભારતવર્ષના દાર્શનિક મતવાદમાં જૈન દર્શન સાર્વ માનવંતુ સ્થાન ભોગવે છે અને ખાસ કરીને જૈન દર્શન એક સંપૂર્ણ દર્શન છે. તત્ત્વવિદ્યાના બધા અંગ એમાં મળે છે. વેદાન્તમાં તર્કવિદ્યાનો ઉપદેશ નથી, વૈશેષિક કર્માકર્મ અને ધર્માધર્મ વિષે કંઈ ફેડ પાડતું નથી. જૈન દર્શનમાં તો ન્યાયવિદ્યા છે, તત્ત્વવિચાર છે, ધર્મનીતિ છે, પરમાત્મ તત્ત્વ છે અને બીજું પણ ઘણું છે. પ્રાચીન યુગના તત્ત્વચિંતાનનું ખરેખર જ જો કોઈ એક અમૂલ્ય રૂળ હોય તો તે જૈન દર્શન છે. જૈન દર્શનને બાદ કરીને જો તમે ભારતીય દર્શનની આલોચના કરો તો તે અપૂર્ણ જ રહી જવાની.

હું જે પદ્ધતિએ જૈન દર્શનની આલોચના કરવા માગું છું તે પરત્વે ઉપર ઇસારો કરી ગયો છું. મારી આલોચના સંકલનાત્મક અથવા તુલનાત્મક છે. આવી આલોચના કરવી એ જરા અઘરી વાત છે; કારણ કે એવી આલોચના કરનારને ભારતવર્ષીય સમસ્ત દર્શનોનું સાદું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. પરંતુ અહીં હું બહુ ઉડી વિગતમાં ઉતરવા નથી માગતો. માત્ર મૂળ તત્ત્વોને અંગે જ એક-એ વાતો કહીશ.

જૈન દર્શન સંબંધે વિવેચન કરતાં પહેલાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જૈમિનીય દર્શન સિવાય, ભારતવર્ષના પ્રાયઃ પ્રત્યેક દર્શને, સીધી અથવા આડકતરી રીતે, વેદોક્ત ક્રિયાકલાપમાં અંધશ્રદ્ધા રાખવા સામે સખત વિરોધ દાખવ્યો છે. ખરી રીતે તો અંધશ્રદ્ધાની સામે યુક્તિવાદનું જે અવિરામ યુદ્ધ ચાલે છે તેનું જ નામ દર્શન. પ્રસ્તુત લેખમાં, ભારતવર્ષના દર્શનોનું એ દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાનો અને એમના પોતાના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો વિષે આલોચના કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો છે. ભારતીય દર્શનોનો જે કમ-વિકાસ અહીં હું બતાવવા માગું છું તે કાળની દૃષ્ટિએ નહીં, પણ યુક્તિની દૃષ્ટિએ જ હશે એટલું યાદ રાખવું. (કોનોલોજીકલ નહીં પણ લૉજીકલ.)

અર્થહીન વૈદિક ક્રિયાકાંડ સામેનો સંપૂર્ણ પ્રતિવાદ આર્વાક-સૂત્રોમાં મળે છે. સમાજમાત્રમાં આવા વિરોધી સ્વતંત્ર સંપ્રદાય હોય છે જ. પ્રાચીન વૈદિક સમાજમાં પણ એવા સંપ્રદાય હતા. વૈદિક ક્રિયાકલાપની સખત ભાષામાં ઝાટકણી કાઢવી એ સહજ વાત છે. વિચારશીલ અતે તત્ત્વજ્ઞાસુ વર્ગ લાંબા સમય સુધી એ પ્રકારના કર્મકાંડથી સંતુષ્ટ રહી જ શકે નહીં. એટલે અર્થશૂન્ય ક્રિયાકાંડ, જેવાં કે યજ્ઞ સંબંધી વિધિવિધાન પરત્વે સખળ

વિરોધ જન્મે એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. ચાર્વાક દર્શનનો અર્થ વૈદિક ક્રિયાકાંડનો સતત વિરોધ. ચાર્વાક દર્શન એટલે એક વિરોધી દર્શન. ગ્રીસના સોપ્રીસ્ટોની જેમ ચાર્વાકોએ પણ કેઈ દિવસ વિરાટ વિશ્વ વિષે કંઈ અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની તકલીફ નથી લીધી. ઘડવા કરતાં ભાંગીને ફાટી દેવા તરફ જ તેની અધિક પ્રવૃત્તિ હતી. વેદ પરભવમાં માને છે: ચાર્વાક એ વાતને ઉડાવી દે છે. કઠોપનિષદની ખીજી વલ્લીમાં છટું શ્લોકમાં આવા નાસ્તિકવાદનો પરિચય મળે છે:

“ ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ બાલમ્ પ્રમાદ્યન્તમ્ વિત્તમોહેન મૂઢમ્
અયં લોકો નાસ્તિ પરં ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતે મે—”

ઉક્ત શ્લોકમાં પરશ્લોકમાં જેઓ નથી માનતા તેમને વિષે ઉલ્લેખ છે. એ જ ઉપનિષદની છટ્ટી વલ્લીના આરંભ શ્લોકમાં નાસ્તિકતાને વખોડી કાઢી છે:

અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર કથં તદુપલભ્યતે—

પ્રથમ વલ્લીના વીશમાં શ્લોકમાં આવા અવિશ્વાસુઓનું વર્ણન આપ્યું છે:

યે યંપ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે—

વેદ, યજ્ઞ અને કર્મકાંડનો ઉપદેશ દેતા, નાસ્તિકો એ યજ્ઞ અને ક્રિયાકાંડ વિષે શંકા ધરાવતા એટલું જ નહીં પણ એ વિધિવિધાનમાં કેટલી વિચિત્રતા સમાએલી છે તે લોકોને કહેતા. ઉપનિષદને વેદના અંશરૂપ માનવામાં આવે છે, છતાં ઘણે સ્થળે એ જ ઉપનિષદોમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડના દોષો બતાવવામાં આવ્યા છે. હું અહીં માત્ર એક જ ઉદાહરણ ટાંકું છું:

પ્રવાહેતે અદ્વદા યજ્ઞરૂપા અષ્ટાદશોકમવરં વેષુ કર્મ
 એતન્ શ્રેયો યેઽભિનન્દન્તિ મૂઢા જરામૃત્યુમ્ તે પુનરેવાપિ યાન્તિ-

મુન્ડકોપનિષદ્ ૧ : ૨ : ૭

“ યજ્ઞો અને તેના અઢાર અંગો તેમજ કર્મો બધાં અદ્વદ
 અને વિનાશશીલ છે. જે મૂઢ એ સર્વને શ્રેયઃ માને છે તેઓ ફરી
 ફરીને જરા અને મૃત્યુના ફેરામાં પડે છે. ”

પણ ઉપનિષદ્ અને ચાર્વાક વચ્ચે એક ભેદ છે. ઉપનિષદ્ એક
 ઉચ્ચતર અને મહત્તર સત્યનો માર્ગ બતાવવા વૈદિક ક્રિયાકાંડની
 અંતર લે છે ત્યારે ચાર્વાકને માત્ર દોષો દેખાડવા સિવાય બીજું
 કંઈ કરવા જેવું જ નથી લાગતું. ચાર્વાકદર્શન એક નિષેધવાદ છે.
 એને પોતાને વિધિ જેવું કંઈ નથી. વૈદિક વિધિવિધાનને ઉથલાવી
 પાડવા એ તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. છતાં અહીં એટલું સ્વીકારવું
 જોઈએ કે સૌ પહેલાં યુક્તિવાદનો આશ્રય જો કોઈએ લીધો હોય તો
 આ ચાર્વાક દર્શને. ભારતવર્ષના બીજા દર્શનોમાં પછી એ જ
 યુક્તિવાદ કાલ્યો કુલ્યો લાગે છે.

નાસ્તિક ચાર્વાકની જેમ જૈન દર્શનમાં વૈદિક ક્રિયાકાંડની
 નિરર્થકતા બતાવવામાં આવી છે. જૈન દર્શને વેદના શાસનનો
 ખુલ્લી રીતે વિરોધ કર્યો હતો અને બીજા નાસ્તિક મતની જેમ
 યજ્ઞાદિ ક્રિયાનો મુક્તકંઠે પ્રતિવાદ કર્યો હતો એ વાત સૌ સારી
 પેઠે જાણે છે. ચાર્વાક અને જૈન દર્શન વચ્ચે જો કંઈ સાદૃશ્ય હોય
 તો એટલા જ પૂરતું. બાકી બરાબર તપાસીએ તો જૈન દર્શન,
 ચાર્વાકની જેમ માત્ર નિષેધાત્મક નથી. એક સંપૂર્ણ દાર્શનિક મત
 ઉપભવવાનો જૈન દર્શનનો ઉદ્દેશ દેખાઈ આવે છે. સૌ પહેલાં તો
 જૈન દર્શને ઈન્દ્રિય સુખ-વિલાસનો અવજ્ઞાપૂર્વક પરિહાર કર્યો.

અર્થાહીન વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કરવામાં આર્વાક ભલે વ્યા-
જળી હોય, પણ એ પછી કોઈ ગંભીર વિષય પરત્વે વિચાર કર-
વાનું એને ન સૂઝયું. મનુષ્યપ્રકૃતિમાં જે એક પાશવતાનો અંશ
રહેલો છે તેને જ વળગીને આર્વાક દર્શન પડી રહ્યું. વૈદિક ક્રિયાકાંડ
ગમે તેવાં હોય, પણ એનાથી લોકોની લાલસા કંઈક કાબૂમાં રહી
શકતી, સ્વચ્છંદ ઇન્દ્રિયવિલાસનો માર્ગ રહેજ કંટકમય બનતો.
આર્વાક દર્શનને એ ન પાલવ્યું, તેથી તેણે વેદશાસન અમાન્ય
કર્યું. હવે જો ખરેખર જ નિરર્થક-ભારભૂત કર્મકાંડ સામે સક્ષ્મ
બળવો જગાવવો હોય તો બળવાખોરોએ કંઈક વધુ કરી બતાવવું
જોઈએ. આંધળી શ્રદ્ધા અને આંધળા ક્રિયાનુરાગથી મનુષ્યની બુદ્ધિ
અને વિવેકશક્તિનું પણ હડહડતું અપમાન થાય છે, એ દૃષ્ટિએ
કર્મકાંડનો વિરોધ કરવામાં આવે એ ખરાખર છે; પરંતુ નરી ઇન્દ્રિય
સુખવૃત્તિ એટલે દૂર દૃષ્ટિ નાખી શકતી નથી. જૈન દર્શનને એ
વાત સૂઝી, તેથી જ બૌદ્ધોની જેમ અધ્યાત્મવાદી-જૈનદર્શને આર્વાક
મતનો પરિહાર કર્યો.

આર્વાકની પછી સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ દર્શનની સાથે જૈન દર્શનની
સરખામણી કરીએ. બૌદ્ધોએ પણ ખીજા નાસ્તિક મતની જેમ
વૈદિક ક્રિયાકલાપનો વિરોધ કર્યો છે, પરંતુ એમણે વધુ સારી
ચુકિતથી કામ લીધું. વૈદિક કર્મકાંડ વિષેનો તેમનો દોષારોપ
ચુકિતવાદ ઉપર પ્રતિષ્ઠા પામ્યો. બૌદ્ધમત પ્રમાણે જીવનાં
સુખ-દુઃખ કર્માધીન છે. જે કંઈ કરીએ છીએ અને જે
કંઈ કર્યું છે તેને લીધે જ સુખ-દુઃખ પમાય છે.
અસાર અને માયાવી લોગવિલાસ પામર જીવોને મુંઝવી
મારે છે અને સંસારી સુખની પાછળ દોડનાર જીવ જન્મ-
જન્માંતરની ઘટમાળમાં સપડાય છે. આ અવિરામ દુઃખ-કલેશ-

માંથી છુટવું હોય તો કર્મનાં બંધન તૂટવાં જોઈએ. કર્મની સત્તા-માંથી છુટવા પહેલાં કુકર્મની જગ્યાએ સુકર્મ સ્થાપવા જોઈએ; અર્થાત્ લોગ લાલસાના સ્થાને વૈરાગ્ય, સંયમ, તપ, જપ અને હિંસાને બદલે અહિંસા વિગેરે આચરવાં જોઈએ. વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનથી ઘણા નિરપરાધ પ્રાણીઓની હત્યા થાય છે એટલું જ નહીં પણ એ કર્મના અનુષ્ઠાન કરનાર જીવ, કૃતકર્મના બળે સ્વર્ગાદિ લોગમય ભૂમિમાં જાય છે. એ પ્રમાણે વૈદિક ક્રિયાકલાપ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષભાવે જીવનાં હૃદયમય ભવબ્રમણમાં એક નિમિત્તરૂપ બને છે. બૌદ્ધમત એટલા સાડું વૈદિક કર્મકાંડનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. બૌદ્ધોની આ મુખ્ય માન્યતા છે કે વૈદિક ક્રિયાકાંડ હિંસાના પાપથી ખરડાયેલાં છે તેમ તે નિર્વાણના માર્ગમાં સીધી કે આડકતરી રીતે અંતરાયભૂત છે; માટે વૈદિક વિધિવિધાન નકામાં છે. અહીં એટલું જણાઈ આવશે કે ચાર્વાક દર્શનની જેમ બૌદ્ધદર્શન વેદશાસનનો વિરોધ કરે છે, પણ બૌદ્ધદર્શન, ચાર્વાકોના લોગવિલાસ સામે મજબૂત હુમલો લઈ જાય છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડનો ત્યાગ કરવા જતાં, લાલસાના ઉડા-અંધારા કુવામાં ગળાવી ન જવાય એ વિષે બૌદ્ધ દર્શન ખરાખર સાવચેત રહે છે. કઠિન સંયમ અને ત્યાગવડે કર્મની લોહશૃંખલા ભાંગવા તે ઉપદેશે છે.

કર્મ બંધનને કારણે સંસારમાં જીવો સુખ-દુઃખ લોગવે છે એ વાત બૌદ્ધ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ સ્વીકારે છે. બૌદ્ધ-મતની જેમ જૈન દર્શન વેદ-શાસન અમાન્ય કરે છે અને ચાર્વાકોના ઇન્દ્રિય લોગવિલાસને તુચ્છકારી કહાડે છે. અહિંસા અને વૈરાગ્ય જ આદરવા યોગ્ય છે એમ જૈન અને બૌદ્ધ સાથે મળીને સમરૂપે ઉચ્ચારે છે. ખાસ કરીને જૈનમતમાં અહિંસા અને વૈરાગ્ય ઉપર તો ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. આમ બહારથી એક

સરખા દેખાતા જૈન દર્શન અને બૌદ્ધ દર્શન વચ્ચે ઘણો પ્રભેદ છે. બૌદ્ધ દર્શનના પાયામાં જે નબળાઈ છે તે જૈન દર્શનમાં નથી.

પરીક્ષા કરવાથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે કે બૌદ્ધમતની સુંદર અદ્વાલિકાનો નીતિનો પાયો સાવ કાચો છે. વેદ-શાસનને અમાન્ય કરવાનો ઉપદેશ તો ખરાબર છે, અહિંસા અને ત્યાગનો આગ્રહ પણ સમજી શકાય છે, કર્મબંધન હેઠવાની વાત પણ અર્થવાળી છે, પરંતુ આપણે બૌદ્ધ દર્શનને જ્યારે એમ પૂછીએ કે : “ આપણે કોણ ? તમે જેને પરમપદ તરીકે ઓળખાવો છો અને જેને સાધ્ય માનો છો તે શું છે ? ” ત્યારે તે જે જવાબ આપે છે એ સાંભળીને તો આપણે થીજી જઈએ છીએ. તે કહે છે કે : “ આપણે એટલે શૂન્ય-અર્થાત્ કંઈ નહીં. ” ત્યારે શું આપણે સદાકાળ અધિકારમાં જ અથડાવાનું ? અને આખરે પણ શું અસાર એવા મહાશૂન્યમાં જ સૌએ મળી જવાનું ? એ ભયંકર મહાનિર્વાણ અથવા એ અનન્તકાળવ્યાપી મહા નિસ્તબ્ધતા માટે મનુષ્ય-પ્રાણીએ કઠોર સંયમાદિ શા સાડે સ્વીકારવા ? મહાશૂન્યને અર્થે જીવનનાં સામાન્ય સુખ શા સાડે જતાં કરવાં ? આ જીવન ભલે નિઃસાર હોય, પણ તેની પછી જે મળવાનું છે તે એના કરતાં પણ વધુ નિઃસાર હોય તો તે મુદ્દલ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી એમ જ કહેવું પડે. મતલબ કે બૌદ્ધ દર્શનનો આ અનાત્મવાદ સામાન્ય મનુષ્યને સંતોષ આપી શકતો નથી, બૌદ્ધધર્મે એક વાર પોતાની સત્તા સંપૂર્ણપણે સ્થાપી હતી અને જનતા ઉપર તેનો પ્રભાવ પડ્યો હતો તે આ અનાત્મવાદને આભારી હશે એમ તો ભૂલેચૂકે પણ કોઈ નહીં માને. બૌદ્ધોમાં એક “ મધ્યમ માર્ગ ” છે અને યુદ્ધદેવે બતાવેલા આ માર્ગમાં કઠોરતા રહિત તપશ્ચર્યાનું જે એક પ્રકારનું આકર્ષણ હતું તેને લીધે જૈનો પણ બૌદ્ધ દર્શન તરફ ખેંચાયા હતા. “ હું છું ” એ

અનુભવ તો સૌને હોય છે. “ સાચેસાચ હું છું-હું માત્ર છાયા નથી ” એમ સૌ અંતરથી માને છે.

આત્મા અનાદિઅનન્ત છે એ વાત ઉપનિષદની પ્રત્યેક પંક્તિમાં ઉજ્જવળ અક્ષરે આલેખાઈ છે, અને વેદાન્ત દર્શન પણ એ જ વાતનો પ્રચાર કરે છે. આત્મા છે, આત્મા સત્ય છે, એ કેાઈએ સરળવેલો પદાર્થ નથી, એ અનંત છે, આત્મા જન્મ-જન્માંતર પામે છે, સુખ-દુઃખ ભોગવે છે એમ લાગે; પરન્તુ વસ્તુતઃ તે એક અસીમ સત્તા છે, જ્ઞાન ને આનંદ સંબંધે અસીમ અને અનન્ત છે. વેદાન્ત દર્શનનો એ મૂળ પ્રતિપાદ્ય વિષય છે અને આત્માનું અસીમત્વ તેમજ અનંતત્વ સ્વીકારી, જૈન દર્શને વેદાન્તદર્શનના અવિરોધી દર્શન તરિકે ખ્યાતિ મેળવી.

બૌદ્ધ દર્શનના અનાત્મવાદની ઝાટકણી કાઢવામાં અને આત્માની અનંત સત્તાની ઉદ્ઘોષણા કરવામાં જૈન અને વેદાન્ત એક થઈ જાય છે; પણ એ બન્ને અલેદ નથી-બન્નેમાં પાર્થક્ય છે. વેદાન્તિક જીવાત્માની સત્તા સ્વીકારી, એટલેથી જ અટકતું નથી. દર્શન-જગતમાં તે એક ડગલું આગળ વધે છે અને ખુદી રીતે કહે છે કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે કંઈ ભેદ નથી. વેદાન્ત-મત પ્રમાણે આ ચિદચિન્મય વિશ્વ, એક-અદ્વિતીય સત્તાનો વિકાસમાત્ર છે. “ હું તે છું; ” વિશ્વનું ઉપાદાન તે જ છે. હું કંઈ તેનાથી ભિન્ન અથવા સ્વતંત્ર સત્તા નથી. આ ખંડારનું અંતઃકરણ જગત્-જે મારાથી સ્વતંત્ર દેખાય છે તે પણ તેનાથી જૂઠું અથવા સ્વતંત્ર નથી. એક અદ્વિતીય સત્તાનો જ આ બધો વિકાસ છે-તમે અને હું-ચિત્ અચિત્ એવી કેાઈ વસ્તુ નથી કે “સત્યસ્ય સત્યમ્” થી જૂદી પડે.

વેદાન્તનો આ “ एकमेवाद्वિતયિम् ” વાદ ઘણો ગંભીર અને જખ્ખર છે. પણ સાધારણ માણસ એટલી ઉંચાઈએ પહોંચી શકે કે કેમ તે એક સવાલ છે. સામાન્ય માનવી, જીવાત્મા નામે એક સત્તા છે એટલો અનુભવ કરી શકે, પણ માણસ માણસની વચ્ચે કંઈ ભેદ જ નથી, મન એક જડ પદાર્થ છે અને બીજા નજરે જણાતાં પદાર્થોમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી; આવી વાતો વિચારતાં તો તેની બુદ્ધિ પણ ખુંટી બની જાય, અને ધારે કે કોઈ બુદ્ધિવાન એવો સિદ્ધાન્ત કરી એસે કે હું બીજા બધા કરતાં જૂદો છું—સ્વતંત્ર છું, મારે બીજાં જડ—ચેતન સાથે કંઈ સીધો સંબંધ નથી અને ચરાચર વિશ્વમાં અસંખ્ય સ્વતંત્ર પદાર્થો ભર્યા છે—તો તેનો એ સિદ્ધાન્ત છેક યુક્તિરહિત છે એમ આપણે કંઈ રીતે કહી શકીએ ? સાચું પૂછો તો એ સિદ્ધાન્ત સાવ કાઠી નાખવા જેવો નથી. દુનીયાનો મોટો ભાગ તો એ જ અનુભવ મેળવે છે અને એ જ સિદ્ધાન્ત માને છે. એ કારણે જ વેદાન્તમત સૌના સ્વીકારને યોગ્ય નથી રહ્યો.

કપિલ—પ્રણીત સુવિખ્યાત સાંખ્યદર્શનનો મતવાદ પણ અહીં વિચારવા જેવો છે. વેદાન્તની જેમ સાંખ્ય પણ આત્માનું અનાદિ-પણું અને અનંતપણું સ્વીકારે છે. પરંતુ સાંખ્ય, આત્માનું બહુલ સ્વીકારવાની ના પાડતું નથી. વેદાન્તમતની સાથે સાંખ્યને બીજો પણ એક મતભેદ છે. સાંખ્યમત પ્રમાણે પુરૂષ અથવા આત્માની સાથે અચેતન છતાં ક્રિયાશીલ પ્રકૃતિ નામની વિશ્વ-રચના-ક્રશળ એક શક્તિ મળી ગઈ છે અને એ બન્ને મળીને બધી ઘડલાંજ કર્યા કરે છે. એ રીતે સાંખ્ય દર્શન આત્માનું અનાદિપણું, અનંતપણું, અને અસીમપણું સ્વીકારે છે. એ મતમાં આત્માની બહુ સંખ્યા માનવામાં આવી છે. કપિલમત કહે છે કે જો કે પુરૂષથી બુદ્ધી—

સ્વતંત્ર એક અચેતન પ્રકૃતિ છે પણ કોઈવાર પુરૂષ સાથે મળી ગએલી લાગે છે. આ વિભતીય પ્રકૃતિના અધિકારથી આત્માને અલગ પાડવો—અલગ અનુભવવો એનું નામ જ મોક્ષ.

આપણે જોઈ ગયા કે જૈન દર્શન પણ આત્માનું અનંતત્વ અને અનાદિત્વ માને છે. કપિલ દર્શનની જેમ જૈન દર્શન પણ કુદરતી રીતે જ સ્વાધીન આત્માની સાથે વળગેલા એક વિભતીય પદાર્થનું અસ્તિત્વ કબૂલ રાખે છે. સાંખ્યની જેમ જૈન પણ આત્માનું બહુત્વ માને છે. સાંખ્ય અને જૈન દર્શન બન્ને વિભતીય પદાર્થના વળગાડથી આત્માને છૂટો પાડવો તેને મોક્ષ કહે છે.

એક બીજી વાત અહીં આપણું લક્ષ્ય ખેંચે છે. પ્રત્યેક માણસ, પોતે પણ ન સમજે એવી રીતે પોતાનાથી ઉચ્ચતર, મહત્તર અને પૂર્ણતર એક આદર્શ કલ્પે છે. ભકતો માને છે કે એક એવો પુરૂષ, એક એવો ઇશ્વર, પ્રભુ યા પરમાત્મા છે કે જે હરેક વાતે પરિપૂર્ણ છે. સુમહાન, પવિત્ર, આદર્શ, પૂર્ણજ્ઞાન-વીર્ય-આનંદનો આધાર એવા એક પુરૂષ પ્રધાનમાં મનુષ્યમાત્રને, કુદરતી રીતે જ શ્રદ્ધા જન્મે છે. અદ્ભૂત દૈવી શક્તિમાં વિશ્વાસ મૂકવો એ ધર્મ હોય તો મનુષ્યને માટે એ બહુ સહજ છે. જ્ઞાન, વીર્ય, પવિત્રતા વિગેરે વિષયમાં આપણે બહુ પામર છીએ, પરિમિત છીએ, પરાધીન છીએ. એટલે જે વિષયમાં આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ—અધિકાર મેળવવા વાંછીએ છીએ તે જેનામાં ઉભજવળ અને પરિપૂર્ણપણે હોય એવા શુદ્ધ, નિષ્પાપ પ્રભુ અથવા પરમાત્મામાં આપણે શ્રદ્ધા ધરાવીએ એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી.

ટીકાકારોની વાત એક બાબત રહેવા દઈએ. સાંખ્ય દર્શનમાં

એવા કેાઈ શુદ્ધ, પરિપૂર્ણ પરમાત્માને સ્થાન નથી. પવિત્ર પરમાત્માના અસ્તિત્વ વિષે શ્રદ્ધા ધરાવવાની મનુષ્ય-પ્રાણીને જે કુદરતી પ્રેરણા જન્મે છે તેને સંતોષવાનો યોગદર્શન પ્રયત્ન કર્યો છે. સાંખ્યની જેમ યોગદર્શન આત્માની સત્તા અને સંખ્યા સ્વીકારે છે, પણ તે એક પગલું આગળ વધે છે. જીવમાત્રનો અધીશ્વર, અનન્ત આદર્શરૂપી એક પરમાત્મા હોવાનું તે ઉપદેશે છે. અહીં યોગદર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે સમાનતા દેખાય છે. યોગ દર્શનની જેમ જૈનો પણ પ્રભુ, પરમાત્મા અથવા અરિહંતને માને છે. જૈનોના ઇશ્વર જગતના સૃષ્ટા નથી છતાં તે આદર્શરૂપ, પરિપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્દોષ તો છે જ. સંસારી જીવો એકાગ્રમને તેનું ધ્યાન-પૂજા વિગેરે કરી શકે. પરમાત્માની લક્ષિત, પૂજા અને ધ્યાન-ધારણાથી જીવોનું કલ્યાણ થાય, ઉપાસકને નિર્મલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને અનેકવિધ બંધનોથી બંધાયેલા પ્રાણીને નવો પ્રકાશ તથા નવું બળ મળે એમ તે કહે છે. જૈન અને પાતંજલ એ બન્ને દર્શનો ઉપરોક્ત સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે.

હવે આપણે કણાદપ્રણીત વૈશેષિક દર્શન તરફ વળીએ, ટુંકામાં, વૈશેષિક દર્શનના સંબંધમાં આટલું કહી શકાય:-

આત્મા અથવા પુરૂષથી જે કંઈ સ્વતંત્ર તે બધું પ્રકૃતિમાં સમાઈ જાય એમ સાંખ્ય અને યોગદર્શન કહે છે. એનો તાત્પર્ય એ છે કે સત્ પદાર્થ માત્ર વિશ્વપ્રધાનને વિષે બીજરૂપે વર્તમાન હોય છે. એટલા સાડ કપિલ અને પતંજલી, આકાશ, કાળ અને પરમાણુઓ વિષે તાત્વિક નિર્ણય કરવામાં ખાસ લક્ષ નથી આપતા. તેઓ તો આ બધું પ્રકૃતિની વિકૃતિ છે એમ માની છૂટી જાય છે; પણ એ વાત એટલી બધી સહજ નથી. સાધારણ માનવીની દ્રષ્ટિએ તો આ દિશા, કાળ અને પરમાણુઓ પણ અનાદિ અને

સ્વતંત્ર-સત્યદાર્થ છે. જર્મન-દાર્શનિક કાન્ટ કહે છે કે દિશા અને કાળ તો મનુષ્યના મનનાં સંસ્કારમાત્ર છે; પણ એ સિદ્ધાંત ઠેક લગી પાળી શકાયો નથી. ઘણીખરી જગ્યાએ કાન્ટને પોતાને જ કહેવું પડ્યું છે કે દિશા અને કાળને પણ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા છે. તે ઉપરાંત ડેમોક્રિટસથી માંડી આજસુધીના લગભગ બધા જ વૈજ્ઞાનિકોએ પરમાણુની અનાદિતા-અનંતતા માની છે. માત્ર કપિલ અને પતંજલી જ દિશા, કાળ અને પરમાણુઓની અનાદિ-અનંતતા માની શક્યા નથી. પ્રકૃતિ અને લક્ષણ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં દિશા, કાળ અને પરમાણુ વિગેરે એ એક-અદ્વિતીય વિશ્વપ્રધાનના વિકાર શી રીતે સંભવે એ નથી સમજાતું; એટલું છતાં સાંખ્ય અને યોગ દર્શને એ મત અંગીકાર કર્યો છે.

વૈશેષિક દર્શને પરમાણુ, દિશા અને કાળનું અનાદિઅનંત-પણું માન્યુ છે. પ્રત્યક્ષવાદી ચાર્વાકને તો દિશા, કાળ વિગેરે બાબત વિચાર કરવા જેવું જ નથી લાગ્યું. શૂન્યવાદી બૌદ્ધ પણ, દિશા ને કાળ ભલે આપણી નજરે સત્ય લાગે તો પણ એને અવસ્તુ તરીકે ઓળખાવે છે. વેદાન્ત પણ એને મળતી જ વાત કહે છે. સાંખ્ય અને યોગમત પ્રમાણે દિશા ને કાળ અજ્ઞેય પ્રકૃતિની અંદર બીજરૂપે છુપાયેલાં રહે છે. એક માત્ર કણાદમત દિશા, કાળ અને પરમાણુની સત્તા, નિત્યતા અને સ્વતંત્રતા સ્વીકારે છે. વૈશેષિક દર્શનના જેમ જૈન દર્શન એ બધાનું અનાદિ અનંત-પણું કબૂલ રાખે છે.

ભારતીય દર્શનના સુચુકિતવાદરૂપ વૃક્ષનાં આ બધાં સુંદર ફળ-ફુલ છે. ન્યાય દર્શનમાં ચુકિતપ્રયોગ સાડું જેવું સ્થાન રોકે છે. તર્કવિદ્યાની જટિલ નિયમાવલી આ ન્યાય દર્શનના એક અંગભૂત છે. ગૌતમ દર્શનમાં હેતુજ્ઞાનાદિનું ખૂબ સરસ રીતે

સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે, પણ જૈન દર્શન જગતના દાર્શનિક તત્ત્વોનો એક સમૃદ્ધ ભંડાર છે એમ કહું તો ચાલે. આ જૈન દર્શનમાં તર્કાદિ તત્ત્વોની છટાદાર આલોચના મળે છે. એ સંખ્યે ન્યાય દર્શન અને જૈન દર્શન વચ્ચે ઘણું મળતાપણું છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી જો કેંઈ એમ માને કે ન્યાયદર્શનનો અભ્યાસ કર્યા પછી જૈનદર્શનનો અભ્યાસ કરવાની કંઈ જરૂર નથી તો તે છેતરાશે. કારણ કે જૈનદર્શન અને ન્યાયદર્શન વચ્ચે સમાનતા હોવા છતાં બંને વચ્ચે કેટલોક ભેદ છે. સ્યાદ્રાદ અથવા સમભંગી નય નામે જૈનદર્શનમાં જે સુવિખ્યાત યુક્તિવાદની અવતારણા જોવામાં આવે છે તે તો ગૌતમ દર્શનમાં પણ નથી. એ યુક્તિવાદ જૈનોનો પોતાનો જ અને એમના ગૌરવને દીપાવે એવો છે.

ભારતીય દર્શનોમાં જૈન દર્શનને કેટલું ઉચ્ચ સ્થાન છે તે એટલા પરથી સમજાશે. કેટલાકોએ જૈનદર્શનને બૌદ્ધદર્શન જેવું જ માની લીધું હતું. લૉસેન અને વેબરે એવી ભૂલ કરી હતી. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં હયુએનસંગે પણ એમજ માની લીધેલું. જેકોબી અને બીલરે એ ભૂલ ભાંગી. એમણે જૈનધર્મને સ્વતંત્ર બહેર કર્યો એટલું જ નહીં પણ બુદ્ધની પૂર્વે પણ એ હતો એમ પૂરવાર કર્યું. હું અહીં પુરાતત્ત્વ સંખ્યાથી વિષયની ચર્ચા કરવા નથી માગતો. મેં ઉપર જ કહી દીધું છે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મના જોમને પ્રવર્તકો માનવામાં આવે છે તેમની પૂર્વે—ઘણા વખત પહેલાં, બૌદ્ધ અને જૈન હયાત હતા. બૌદ્ધમતને બુદ્ધે ઉપજાવ્યો નથી તેમ જૈનધર્મને મહાવીરે કંઈ પહેલવહેલો પ્રવર્તકો નથી. જે વિરોધમાંથી ઉપનિષદ્ ઉપજ્યાં તે જ વિરોધમાંથી—વેદશાસન અને કર્મકાંડની વિરૂદ્ધ, જૈન અને બૌદ્ધ ખંડાર આવ્યા. હયુએનસંગે શા સારૂ જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની અંદરનો ગણ્યો તે એટલા જ

ઉપરથી સમજશે. તે જ્યારે ભારતવર્ષમાં આવ્યો ત્યારે બૌદ્ધધર્મને પ્રબલ પ્રતાપ હતો, જૈનદર્શનની જેમ બૌદ્ધો પણ અહિંસા અને ત્યાગનો ઉપદેશ આપતા. વૈદિક ક્રિયાકલાપની સામે બૌદ્ધોએ જે બળવો જગાડ્યો હતો તેમાં અહિંસા અને ત્યાગ એ બે શસ્ત્રો ખ્યાવ તેમજ આક્રમણ કરવામાં પણ છૂટથી વપરાતાં. અવૈદિક સંપ્રદાયો પણ અહિંસા ને ત્યાગનો પક્ષપાત ધરાવતા. વૈદિક યજ્ઞો હિંસાથી ખરડાયેલા અને આ લોક તથા પરલોકના ક્ષણિક સુખના અર્થે જ યોજાયાં હતાં.

જૈન-સંપ્રદાયે વેદશાસનની ધુંસરી કંગાવી દીધી અને અહિંસા તથા પૌરણ્ય ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો. એથી સામાન્ય જોનારને બૌદ્ધ તથા જૈન એક સરખાં લાગ્યાં. બન્ને વેદવિધિ અગ્રાહ્ય માનતા અને અહિંસા તથા ત્યાગ તરફ ખૂબ વલણ બતાવતા. એક વિદેશી મુસાફર, ઉપર કહ્યું તેવું ખંહારનું સ્વરૂપ નીહાળી જૈન તથા બૌદ્ધને એક માને એમાં કંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. એ સિવાય બન્ને સંપ્રદાયોમાં આચાર-વિચારનું પણ કંઈક મળતા-પણું હતું છતાં તાત્વિક દ્રષ્ટિએ સંપૂર્ણ અલગ હતા એ વાત હવે ઘણા સમજવા લાગ્યા છે. દાખલા તરિકે એમ કહી શકાય કે સંસારનાં ક્ષણિક સુખોનો ત્યાગ કરી, ખૂબ સખત સંયમ પાળવો-જીવનને ક્રમે ક્રમે વિશુદ્ધ બનાવવું અને મોક્ષ મેળવવો એ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક દર્શનનો ઉદ્દેશ હોય છે. પણ એથી કરીને બધાં દર્શનો તરવતઃ એક જ છે એમ ન કહેવાય. ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશા જેમ એક બીજાથી અલગ અને સ્વતંત્ર છે તેમ દર્શનો અને સિદ્ધાંતો પણ ખંહારથી સમાન દેખાવા છતાં ભિન્ન અને સ્વતંત્ર હોઈ શકે છે. એક સમય એવો હતો કે જે વખતે બૌદ્ધ અને જૈનો સંપૂર્ણ ત્યાગને પોતાના આદર્શરૂપ માનતા એટલે આચાર-ક્રમાં પણ સામાન્ય સાદૃશ્ય દેખાતું; પણ વસ્તુતઃ તેઓ ભિન્ન હતા. એકે બીજાની પાસેથી અમુક નીતિ ઉછીની લીધી છે એમ કહેવું

એ પણ ખરાખર નથી એટલું કહી શકાય કે વૈદિક સંપ્રદાયના નિષ્કૃષ્ટ ક્રિયાકાંડને અંગે જે વિરોધ અને વિપ્લવ થયો તેને લીધે ઉભય પક્ષોને એક સરખો સામનો કરવો પડ્યો-એક સરખી કિલ્લેબંધી કરવી પડી હોય.

જરા ઉંડા ઉતરીને જોઈશું તો જણાશે કે તત્ત્વ દૃષ્ટિએ જૈન અને બૌદ્ધ પરસ્પરથી ભિન્ન અને સ્વતાંત્ર છે. બૌદ્ધ મત શૂન્યને જ વળગી રહે છે, જૈનો ઘણા પદાર્થ માને છે. બૌદ્ધમતમાં આત્માનું અસ્તિત્વ નથી, પરમાણુનું અસ્તિત્વ નથી, દિશા, કાળ અને ધર્મ (ગતિ સહાયકે) પણ નથી, ઇશ્વર પણ નથી. જૈન મતમાં એ બધાની સત્તા સ્વીકારવામાં આવી છે. બૌદ્ધમત પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવું એટલે શૂન્યમાં ભળી જવું; પણ જૈનમતમાં મુક્ત-જીવોને અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને આનંદમય માનવામાં આવ્યા છે અને એ જ સાચું જીવન છે. બૌદ્ધ દર્શનના કર્મ અને જૈન દર્શનના કર્મ પણ જૂદા જૂદા અર્થમાં વપરાયા છે.

જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી એટલું એથી સહેજે સિદ્ધ થાય છે. બૌદ્ધ દર્શન કરતાં સાંખ્ય દર્શનની સાથે જૈન દર્શનનું મળતાપણું અધિક પ્રમાણમાં હોય એમ લાગે છે. સાંખ્ય અને જૈન એ બન્ને, વેદાન્તનો અદ્વૈતવાદ નથી માનતા અને આત્માની વિવિધતા સ્વીકારે છે. વળી, એ બન્ને, જીવથી જૂદું અજીવતત્ત્વ માને છે, પણ એ ઉપરથી એકે બીજાની પાસેથી ઉછીનું લીધું છે અથવા તો એક મૂળ છે અને બીજું શાખારૂપ છે એમ ન કહી શકાય, કારણ કે બારીકીથી જોઈએ તો સાંખ્ય અને જૈનનું પ્હારનું સ્વરૂપ સામાન્ય હોવા છતાં બીજામાં ઘણો ભેદ છે. દાખલા તરીકે સાંખ્ય દર્શને અજીવતત્ત્વ-એટલે કે પ્રકૃતિ એક જ માની છે, પરંતુ જૈન દર્શનમાં અજીવના પાંચ ભેદ છે અને એ પાંચમાં પુદ્ગલ તો અનંતાનંત પરમાણુમય છે. સાંખ્ય એ જ તત્ત્વ માને છે ત્યારે જૈન દર્શનમાં ઘણા તત્ત્વો છે. એક બીજો મુખ્ય

ભેદ એ છે કે કપિલ દર્શન ઘણે અંશે ચૈતન્યવાદી દેખાય છે ત્યારે જૈન દર્શન બાણે કે જડવાદની નજીકમાં જતું હોય એમ લાગે છે. (પરંતુ અહીં કોઈ એવી ભલ ન કરે કે સાંખ્યદર્શન પૂર્ણરૂપે ચૈતન્યવાદી છે અને જૈન દર્શન જડવાદી છે. લેખકનો એમ કહેવાનો મુદ્દલ આશય નથી.) સાંખ્યદર્શનના અભ્યાસીને સૌ પહેલાં એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે “ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ શું ? ” એ જડસ્વરૂપ છે કે ચૈતન્ય સ્વરૂપ ? હવે પ્રકૃતિ સંપૂર્ણ જડ છે એમ તો માની શકાય જ નહીં. સાધારણ રીતે આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તે તો પ્રકૃતિની વિકૃતક્રિયાનું છેલ્લું પરિણામ હોય છે, તો પછી પ્રકૃતિ એટલે શું સમજવું ? જૂઠા જૂઠા ભાવવાળા ગુણોની સામ્યાવસ્થા એ જ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એવી મતલબનું એ સાંખ્ય દર્શને અસ્પષ્ટરૂપે લક્ષણ આપ્યું છે; પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ઉપરોક્તજડ પદાર્થો, વિભિન્નભાવી ગુણત્રયની સામ્યાવસ્થારૂપ તો નથી જ એ દેખીતી વાત છે. ‘ બહુ ’ની અંદર જે ‘ એક ’ છે, વિવિધ સંઘર્ષ-ગુણપરાયણ ગુણપર્યાયોની અંદર પણ જે પોતાનું એકત્વ અથવા અદ્વિતીયત્વ બતાવી શકે છે તેને તો જડ પદાર્થ કહેવા કરતાં અધ્યાત્મ-પદાર્થ કહેવો એ વધારે ઉચિત છે. ભૂયોદર્શન તેમ જ તત્ત્વવિચારણા પણ એ જ સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે. ભિન્નભિન્ન ભાવવાળા ત્રણ ગુણવડે વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ જે જગદ્વિવર્તરૂપી ક્રિયા સતત કરી રહી હોય તો એને અધ્યાત્મ-પદાર્થ માનવા સિવાય ચલાવી શકાય નહીં. એનો અર્થ એ થયો કે વિભિન્ન ગુણત્રય, પ્રકૃતિના આત્મવિકાસમાં પ્રકારત્રય ગણાય. પ્રકૃતિને સ્વભાવતઃ એકાન્તવિભિન્ન ગુણત્રયનું અચેતન સંઘર્ષક્ષેત્ર જ માનવામાં આવે તો પ્રકૃતિમાંથી કોઈ પદાર્થ ન ઉદ્ભવે. પ્રકૃતિને અધ્યાત્મ પદાર્થ માનીએ તો જગતવિકાસનો ખુલાસો મળી રહે.

પ્રકૃતિએ જન્માવેલા તત્ત્વોમાં પહેલું તત્ત્વ મહત્તત્ત્વ અથવા બુદ્ધિતત્ત્વ છે. એ કંઈ પત્થર જેવું જડ પરમાણુ નથી; એ અધ્યા-

ત્મપદાર્થ છે. તે પછી-ઇન્દ્રિય, પંચતન્માત્રા અને ધીમે ધીમે મહા-
ભૂતોનો ઉદ્ભવ મનાય છે. પ્રકૃતિને સંપૂર્ણરૂપે જડ માનીએ તો
પ્રકૃતિમાંથી વિશ્વનો જન્મ એક અર્થહીન વ્યાપાર બની જાય. મહ-
ત્ત્વ અથવા અહંકાર અધ્યાત્મપદાર્થ છે. અને કપિલનો પોતાનો
મત એવો જ છે કે કાર્ય અને કારણ એક જ સ્વભાવના પદાર્થ
હોય છે. એટલે પ્રકૃતિમાતાએ જન્માવેલા તત્ત્વોની જેમ માતા અને
સંતાનો પણ અધ્યાત્મ પદાર્થો જ છે એમ માનવું શુદ્ધિસંગત
લેખાશે. પ્રકૃતિ એ સંપૂર્ણપણે જડ સ્વભાવવાળી હોય તો જડ
સ્વભાવી પંચતન્માત્રાનો જન્મ પહેલાં પેલા એ અધ્યાત્મ-પદાર્થ
કેવી રીતે જન્મ્યા તે નથી સમજતું. મતલબ કે પ્રકૃતિને અધ્યા-
ત્મપદાર્થ માન્યા વગર છૂટકો જ નથી. પ્રકૃતિ બીજરૂપી ચિત્-
પદાર્થ છે. એને પૂર્ણરૂપે વિકસવા માટે સૌ પહેલાં લક્ષ્ય તથા
આત્મજ્ઞાનની જરૂર પડે છે અને એમાંથી બુદ્ધિ તથા અહંકાર
જન્મે છે. પછી પ્રકૃતિ પોતાની અંદરથી આત્મવિકાસના કરણ-
સ્વરૂપ, જરૂર પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે ઇન્દ્રિય, તન્માત્રા, મહાભૂતાદિ જેવા
જડ તત્ત્વો સરજે છે. એ રીતે પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થ અને તેની
સંતતીને પ્રકૃતિના આત્મવિકાસના સાધનરૂપ માનવાથી સાંખ્યે
કહેલી જગત-વિવર્ત ક્રિયા બરાબર સમજાય છે.

પ્રકૃતિતત્ત્વને અધ્યાત્મપદાર્થરૂપે માન્યા સિવાય બીજો
ઈલાજ નથી. અને પ્રાચીન કાળમાં કોઈને એવી કલ્પના નહોતી
આવી હોય એમ પણ ન કહી શકાય. કઠોપનિષદની ત્રીજી વહ્નીના
નીચેના ૧૦-૧૧ માં શ્લોકમાં પ્રકૃતિને અધ્યાત્મસ્વભાવસ્વરૂપે
ઓળખાવી છે અને સાંખ્યદર્શનને વેદાન્ત-દર્શનમાં પારણમા-
વવાનો એ બુદ્ધો પ્રયત્ન હોય એમ પણ લાગશે.

इन्द्रियेभ्यो पराह्यर्थाः अर्थेभ्यश्च परं मनः

मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः

મહત્તઃ પરમવ્યક્તમવ્યક્તાત્ પુરુષઃ પરઃ

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્ સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ

“ ઇન્દ્રિયો કરતાં અર્થો શ્રેષ્ઠ છે, અર્થ કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે, મન કરતાં બુદ્ધિ, બુદ્ધિ કરતાં મહદાત્મા, મહત્ કરતાં અવ્યક્ત, અવ્યક્ત કરતાં પુરૂષ શ્રેષ્ઠ છે. પુરૂષ કરતાં બીજું કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી. પુરૂષ જ સીમા અને શ્રેષ્ઠ ગતિ છે. ” જૈન દર્શનની માનીનતા એથી સાવ જૂદી છે. જૈન દર્શન અણુવ તત્ત્વ માને છે. સાંખ્યમાં તે એક કરતાં વધુ છે એટલું જ નહીં પણ અણુવને અનાત્મ-સ્વભાવ માન્યા છે. ઉપર બતાવ્યું તેમ સાંખ્યના અણુવતત્ત્વને કિંવા પ્રકૃતિને અધ્યાત્મપદાર્થરૂપે પરિણુમાવી શકાય; પરંતુ જૈન દર્શનમાંના અણુવ તત્ત્વોને તો કોઈ રીતે જીવ સ્વભાવની કોટિમાં મૂકી શકાય જ નહીં. આ અણુવ પાંચ છે-પુરૂષલ નામના જડ પરમાણુ, ધર્મ નામનું ગતિતત્ત્વ (ધર્માસ્તિકાય) અધર્મ નામનું અગતિતત્ત્વ (અધર્માસ્તિકાય), કાળ અને આકાશ. આ બધા જડ પદાર્થો છે અથવા તો એમના સહકારી છે. એ સિવાય જૈન મતમાં આત્માને અસ્તિકાય-અર્થાત્ પરિમાણુ વિશિષ્ટરૂપે ઓળખાવવામાં આવે છે. આત્માને કર્મજનિત લેશ્યા અથવા વર્ણુલેહ હોવાનું પણ મનાય છે. જૈન દર્શનમાં આત્માને અતિશય લઘુ પદાર્થ અને ઉર્ધ્વગાતશીલ માન્યો છે. આ બધી હકીકત સાંખ્યથી જૂદી પડે છે. એટલા માટે જ મેં જે ઉપર કહ્યું છે કે સાંખ્યદર્શન ઘણેખરે અંશે ચૈતન્યવાદની પાસે પહોંચે છે અને જૈન દર્શન કેટલીકવાર જડવાદની નજીક જતું દેખાય છે તેની મતલબ આથી કંઈક સમજાશે.

સાંખ્ય દર્શનથી જૈન દર્શન સ્વતંત્ર છે. સાંખ્યમાંથી જૈન દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે એમ કહેવું મિથ્યા છે. જેમ એ બે વચ્ચે ઘણા

ધણી વિષયોમાં મળતાપણું છે તેમ જૂઠાં પણુ ઘણી ઘણી છે. એક જ વાત લઈએ. સાંખ્યમતમાં આત્માને નિર્વિકાર તથા નિષ્ક્રિય માન્યો છે. જૈન દર્શન કહે છે કે તેનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એ પરિપૂર્ણતા પામવા મથે, એટલું જ નહીં પણ એ અનંત ક્રિયા-શક્તિનો આધાર છે. ટુંકામાં આહર્તદર્શન સુચુક્તિમૂલક દર્શન છે: યુક્તિ અને ન્યાય ઉપર જ એની પ્રતિષ્ઠા છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડના વિરોધે એને જબરજસ્ત શક્તિમાન બનાવ્યું. નાસ્તિક જેવા ચાર્વાક એની પાસે મુદ્દલ ટકી શકે નહીં. ભારતવર્ષના ણીબ દર્શનોની જેમ જૈન દર્શનને પણ પોતાનાં મૂળ સૂત્રો, તત્ત્વવિચાર અને મતામત વિગેરે છે.

જૈન અને વૈશેષિક-દર્શનમાં પણ એટલું મળતાપણું છે કે સામાન્ય અભ્યાસીને એ બે વચ્ચે ખાસ ભેદ જોવું ન લાગે. પરમાણુ, દિશા, કાળ, ગતિ અને આત્મા વિગેરે તત્ત્વવિચારમાં એ બન્ને દર્શન લગભગ એકરૂપ છે; પણ જૂઠાં જોવા જઈએ તો પણ ઘણી મળી આવે. વૈશેષિક દર્શન વિવિધતાવાદી હોવાનો દાવો કરે છે, છતાં ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરી તે પણ એકત્વવાદ તરફ ગતિ કરે છે; પરંતુ જૈન દર્શન એના વિવિધ તત્ત્વો ઉપર અડગપણે ઉભું રહી શકે છે.

ઉપસંહારમાં એટલું કહી દઉં કે જૈન દર્શન ખાસ ખાસ બાબતોમાં બૌદ્ધ, ચાર્વાક, વેદાન્ત, સાંખ્ય, પાતંજલ, ન્યાય અને વૈશેષિકને મળતું હોય એમ દેખાય છે પરંતુ એ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. એ પોતાની ઉન્નતિ કે ઉત્કર્ષ માટે કોઈનું પણ દેવાદાર નથી. એના બહુવિધ તત્ત્વોના વિષયમાં એ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર અને વ્યક્તિત્વવાળું છે.

આ અંથમાળા સાથે ત્રણ મહાપુરુષોનાં નામ જોડવામાં આવ્યા છે.
 પ્રથમ શાંતમૂર્તિ શ્રી બુદ્ધિવિજયજી (બુદ્ધરાયજી) મહારાજ
 જેઓ પ્રથમ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં દીક્ષિત થએલ; પરંતુ
 ત્યારપછી સત્ય સમગ્નતાં સંવેગી પક્ષ અંગીકાર કર્યો. સ્વભાવે શાંત
 અને સરળ હતા ને ચારિત્ર તેમનો અસ્થિમજ્જમાં પરિણમ્યું હતું.

શાંતમૂર્તિ શ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજી મહારાજ સ્વભાવે શાંત, સહનશીલ,
 સદા ધર્મની ઉન્નતિના આહવાર, રોગપીડીત સાધુઓની સુશ્રુષામાં
 અગ્રગણ્ય, જૈન સંઘ ઉપર પોતાના ચારિત્રની સુંદર પ્રભા પાડનાર હતા.

ત્રીજા તેમના જ હસ્તદીક્ષિત શાંતમૂર્તિ શ્રી કર્પૂરવિજયજી
 મહારાજ વ્યવહારની કાષ્ઠપણ પ્રવૃત્તિમાં નહિ જોડાતા હૃદયેશાં આત્મો-
 ન્નતિના વિચારોમાં નિમગ્ન રહેનાર જેઓ સત્ ચારિત્રનું આરાધન કરી
 જ્ઞાનના પિપાસુઓની તૃપ્તિ ધીપાવવા પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યા
 છે-જ્ઞાનદાન આપી રહ્યા છે. “જૈન ધર્મ પ્રકાશ” તેમના લેખ
 વિનાનું ભાગ્યે જ મળી શકે. તેમજ તેમની પ્રેરણાથી આજસુધીમાં
 અનેક અંથો પ્રકાશિત થયા છે ને તેમાં પોતે નિર્લેપભાવે રહ્યા છે.

અંથમાળાના આ પ્રથમ મણકા પછી ત્રીયેના પુસ્તકો પ્રગટ કર-
 વાની યોજના ઘડવામાં આવી છે.

૨ સામાયિક ચૈત્યવંદન. ૩ દેવસિરામ પ્રતિકંભણ. ૪ પંચ-
 પ્રતિકંભણ. આ પુસ્તકોમાં મૂળસૂત્ર, શબ્દાર્થ, અન્વયાર્થ ભાવાર્થ,
 કુરુનોટ તેમજ બીજા પરચુરણ અનેક વિષયો રજુ કરવામાં આવશે. આ
 પુસ્તકો અભ્યાસક દૃષ્ટિથી અભ્યાસીઓને ઉપયોગી જાણી પ્રગટ કરવા
 વિચાર રાખ્યો છે. જેમાંનું સામાયિક ચૈત્યવંદન તાજેતરમાં જ પ્રગટ
 કરવામાં આવશે.

૫ ભક્તિમાળા—પુસ્તકની ત્રણ આવૃત્તિ થઈ ગઈ હોવા છતાં
 અનેક માણસોની અમારી પાસે માગણી આવવાથી સુધારા વધારા સાથે
 અમે છપાવવી શરૂ કરી છે.

जैनं जयति शासनम्

मुद्रकः : शेरु देवय्यंद दामल
आनंद प्रेस—बावनगर.